

New perspectives on the history of migration / Nieuwe gezichtspunten op de migratiegeschiedenis van het Waddengebied

De Waddenacademie participeert in Geschiedenisnetwerk/Geschichtsnetzwerk wat voluit heet *Border History Network for interdisciplinary cooperation on history and heritage in the Northern Netherlands and Northwest Germany*.

Het in 2014 te Papenburg opgerichte Geschiedenisnetwerk/Geschichtsnetzwerk wil historici uit Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland door inhoudelijke bijeenkomsten bij elkaar brengen. Tijdens de bijeenkomsten wordt niet alleen kennisgemaakt met elkaar, maar ook aan gezamenlijke producten (onderzoeken en publicaties) gewerkt. De producten bestaan onder andere uit websites, boeken, artikelen, digitale programma's, congressen en rapportages. Uit het netwerk vloeit een concrete onderzoeksagenda voor de toekomst voort. In het Geschiedenisnetwerk/Geschichtsnetzwerk participeren naast de Waddenacademie, de Fryske Akademy, de Ostfriesische Landschaft, de Emsländische Landschaft, het Emslandmuseum, het Drents Archief, het Duitslandinstituut in Amsterdam en de Rijksuniversiteit Groningen.

De inhoudelijke thema's zijn bepaald op basis van een *Historikertreffen* gehouden op 14 november 2014 in Papenburg. Hier troffen zestien historici aan weerszijden van de grens elkaar en spraken de wens uit, om nauwer samen te werken. Er is een lijst opgesteld met historische thema's die zowel in Noord-Nederland als in Noordwest-Duitsland relevantie hebben. Op basis van deze lijst zijn twee inhoudelijke thema's geselecteerd: migratiegeschiedenis (Migration Histories) en samenwerking op het gebied van digitale infrastructuur. Een derde thema, 'Communication and Conceptualization', is overkoepelend en versterkt het grensoverschrijdend netwerk in het algemeen. Ieder thema valt uiteen in twee deelprojecten, zodat het totale project uiteen valt in zes deelprojecten.

Migration Histories valt uiteen in twee hoofdthema's, te weten *Learning and working across the border* en *New perspectives on the history of migration*. De Waddenacademie is via haar portefeuillehouder Cultuurhistorie (Dr. Meindert Schroor) eerstverantwoordelijke voor het sub-thema *New perspectives on the history of migration*. Zij concentreert zich daarbij uiteraard in eerste instantie op het (Internationale) Waddengebied voor zover gelegen ten westen van de Wezer, met als hoofdthema de migratoire relaties tussen het Waddenkustgebied (eilanden en kleistreken op het vasteland) en zijn omgeving. Het is de bedoeling dit onderzoek deel te laten uitmaken van de paragraaf cultuurhistorie in de Trilaterale Onderzoeksagenda voor het Waddengebied en het uiteindelijk uit te breiden over het gehele Waddengebied van Alkmaar tot Esbjerg.

Binnen dit sub-thema komen achtereenvolgens de migratiepatronen aan de orde tussen de Waddeneilanden wederzijds, tussen de Waddeneilanden en het vasteland (met name de kleigebieden), tussen het Waddengebied en zijn achterland en tussen de verschillende delen van het kustkleigebied onderling (met andere woorden tussen de Kop van Noord-Holland, Fryslân, Groningen, Ostfriesland en onderdelen daarvan). Een richtinggevende veronderstelling is dat het Waddenland (inclusief de waddeneilanden) minstens tot ca. 1800

een relatief welvarend kustgebied was en derhalve veel migranten aantrok uit het achterland, maar tegelijkertijd sterke migratierelaties had met Amsterdam dat gedurende de 17^e en een groot deel van de 18^e eeuw centrum was van de wereldhandel.

Zoals blijkt uit de inventarisatie werd recent relatief weinig onderzoek verricht naar migratie in het verleden, zowel in Noord-Nederland als in Noordwest-Duitsland. De meeste kennis en literatuur waar een onderzoeker thans over kan beschikken is bovendien verspreid, onbekend en dikwijls moeilijk vindbaar. Daarbij heeft veel onderzoek tot op heden vooral een nationaal perspectief, bijvoorbeeld de emigratiebewegingen vanuit de respectieve regio's naar overzee. Zo was voor '(e)migratie' dichter bij huis, bijvoorbeeld over de – tegenwoordige – Duits-Nederlandse staatsgrens heen en weer, minder aandacht, met als uitzondering de arbeidsmigratie, met name de trekarbeid. Toch is hier ook wat betreft de permanente migratie al eeuwenlang sprake van een voortdurende uitwisseling van personen, in een tijd waarin 'nationale' aspecten en/of gevoelens geen of nog geen grote rol speelden.

Bovendien zijn er zowel in het professionele migratieonderzoek als in de kennisbehoefte van het publiek veranderingen opgetreden. Wat dat laatste betreft: in vele families woonachtig in of afkomstig uit het Duits-Nederlandse grensgebied leeft de herinnering aan en bestaat belangstelling voor hun 'wortels', getuige onder meer de grote populariteit van de genealogie. Ten aanzien van het eerste: een aspect hiervan dat weinig is bestudeerd, is bijvoorbeeld de beweeglijkheid van de populaties langs de Waddenkusten. In de literatuur over de Waddeneilanden vindt men veelal nog het onder invloed van de romantiek ontstane beeld van een statische, tamelijk geïsoleerde maatschappij, in de tijd vóór de opkomst van het toerisme. Die zou zich onder andere uiten in van het vasteland afwijkende archaische taalvormen. Eerste aanzetten voor historisch-demografisch onderzoek lijken echter in een geheel andere richting te wijzen: de bevolking van de eilanden was, in elk geval in het grote tijdperk van de zeevaart vóór 1800, vele malen mobieler dan die van het tegenoverliggende vasteland en daarmee ook de migratie van cultuurinvloeden.

Een en ander biedt kansen om het thema migratiegeschiedenis op een vernieuwende wijze op te pakken. Om nieuwe impulsen te creëren wordt in dit deelproject een inventarisatie gemaakt van recent onderzoek. Onderdeel hiervan is tevens het verzamelen van ideeën onder de betrokken Duitse en Nederlandse historici. De inventarisatie is bediscussieerd in een workshop waarin de eerste lijnen zijn uitgezet van een toekomstagenda voor het thema migratiegeschiedenis. De hier aangeboden inventarisatie is van dit alles de eerste concrete stap. Hij werd uitgevoerd door Dr. Hidde Feenstra te Warffum in opdracht van de Waddenacademie. Verder onderzoek zal uiteraard verbreding en verdieping aanbrengen, naar bijv. beroep, godsdienstige overtuiging en naar thema's als verstedelijking of de ontwikkeling van havenplaatsen als ook een eventuele verdere ruimtelijke en chronologische differentiatie.

Inventarisatie

In eerste instantie werd gedacht aan het geografische gebied dat aan de Waddenzee grenst (de eilanden en de aangrenzende zeekelegebieden) en het 'achterland', waarbij in het

bijzonder ook de relaties met Holland en andere streken elders in Nederland, Duitsland en Denemarken aandacht zouden moeten krijgen. Daar 'achterland' een nogal ruim begrip is, bleek dit doel voor een eerste verkenning nogal hoog gegrepen. Immers, daarmee zouden bijvoorbeeld ook de grootscheepse commerciële verveningen sinds de 16^e eeuw en de *Wanderarbeit*, de trek en eventuele vestiging van arbeidskrachten vanuit het binnenland naar de Noordzeekusten, deel uit maken van de inventarisatie. Zij vormen op zich al complexe onderzoeksgebieden en zo werd besloten het te onderzoeken geografische gebied in eerste instantie te beperken tot de Waddeneilanden en de zeeleigebieden. De grens naar binnen toe werd bepaald bij de aan de klei grenzende klei-op-veenstreken en lage veengebieden, die deels al in de Romeinse tijd waren ontgonnen en systematisch vanaf de vroege Middeleeuwen in cultuur werden gebracht.

Een andere beperking bleek de grote uitgestrektheid van het Waddengebied, die een uitvoering van deze verkenning in de beperkte, daarvoor gestelde tijd in de weg stond. Zo werd uiteindelijk gekozen voor het geografisch gebied van (de kop) van Noord-Holland tot en met de Wezer. Daarbij werd ook Amsterdam meegenomen, gezien de buitengewone rol die deze stad sinds de 17^e eeuw in het economische leven van het hele Waddengebied heeft gespeeld.

De inventarisatie richtte zich ten slotte op de – permanente – demografische relaties tussen (1) Het Waddengebied als geheel (eilanden en kustgebied) en het 'achterland' (Geest und Moor, zand en veen, maar ook met bijv. Holland en streken elders in Europa) (2) de Waddeneilanden onderling, (3) de Waddeneilanden en de vastelandskust (zeelei)gebieden en (4) de kleistreken onderling. Centraal staat bij de inventarisatie de beschikbaarheid van migratiestudies waarin aantallen, herkomst, geslacht, tijd en ruimte van migranten in het zijn beschreven en/of geanalyseerd. Om hierop zicht te verkrijgen is het onderzoeksterrein in drie gedeelten gesplitst en beschreven:

1. Noord-Holland, Friesland en Groningen
2. Ostfriesland, met Jeverland, Butjadingen en Land Wursten
3. de Nederlandse (West-Friese) en Oost-Friese Waddeneilanden.

Zij worden in aparte documenten aangeboden.

Wanneer het er om gaat vast te stellen wat er is gepubliceerd op het gebied van de permanente migratie in het Waddengebied sec, is de oogst tamelijk pover te noemen. Omdat bruikbare gegevens soms wel in ander verband voorkomen in (semi-)wetenschappelijke historische en/of *landeskundliche* publicaties, is daarom aanvullend relevante literatuur gezocht en geselecteerd. Van belang zijn hier zeker ook de culturele ('heimat')bijlagen van regionale kranten, waaraan met name Ostfriesland zo rijk is. Zij bevatten menige vingerwijzing voor de onderzoeker. Het was gezien het korte tijdsbestek onmogelijk om alle publicaties te controleren en daarom zijn steekproeven genomen.

Naast literatuur werden ook bronnen verzameld, die toekomstige onderzoekers kunnen raadplegen. Zij bevinden zich in Nederland in de regel in overheidsarchieven en zijn daardoor over het algemeen goed toegankelijk. Een en ander is de laatste jaren ook

gemakkelijker geworden doordat vele archiefbestanden inmiddels gedigitaliseerd zijn en via het internet toegankelijk gemaakt. In Noord-Duitsland zijn de voor het kwantitatieve onderzoek benodigde primaire bronnen, de doop-, trouw- begraaf- en lidmatenboeken (DTB) van de kerken, nog bij de respectieve kerkelijke gemeenten en moeten ook aldaar worden geraadpleegd. In enkele gevallen zijn zij op centrale punten op microfiche raadpleegbaar. De burgerlijke stand (BS) is in Nederland vanaf 1811 op de archieven aanwezig en daarmee in principe openbaar. In Duitsland werd de burgerlijke stand (*Zivilstand*) pas onder het *wilhelminische* keizerrijk na 1870 ingevoerd. De registers zijn bij de (burgerlijke) gemeenten aanwezig. Vóór die tijd waren de kerken verplicht de bevolkingsregistratie bij te houden. Een uitzondering vormt de kortstondige invoering van de napoleontische burgerlijke stand in de jaren 1812-1814; deze is soms nog bij de betrokken gemeenten aanwezig. De verbrokkelde Duitse situatie weerspiegelt duidelijk de verschillende *Staatsangehörigkeiten* in vroegere tijden.

Het probleem kan gedeeltelijk worden ondervangen door het gebruik van de zg. *Ortssippenbücher*, waarin een aantal families die in een bepaalde plaats hebben gewoond genealogisch worden beschreven tot in het begin van de 20^e eeuw. Zij zijn in Duitsland sinds de jaren 1930 opgekomen, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog populair geworden. Aan de Nederlandse zijde van de grens ontbreken ze, op een enkele uitzondering na. Voor het verzamelen van kwantitatieve gegevens over alle personen, die ooit in de beschreven dorpen hebben geleefd, zijn de *Ortssippenbücher* minder geschikt. In dit geval zal men toch terug moeten naar de primaire bronnen.

Balans

Gezien de geconstateerde lacune ligt er een wereld open voor toekomstig onderzoek. Dit is ook een van de thema's van het Netwerk voor de grensoverschrijdende geschiedenis van Noordwest-Duitsland en Noord-Nederland. Voor zover wetenschappelijk, kan dit onderzoek deels in de vorm van masterscripties en/of promotieopdrachten geschieden. Het voorbereidende werk hiertoe zal in de eerste plaats het inventariseren en vooral het verzamelen en bewerken van (kwantitatief) bronnenmateriaal zijn; vervolgens het selecteren en lezen van literatuur.